

# پامنار قم

کاظم عرب

## مقدمه

در مرکز بافت تاریخی اغلب شهرهای ایران، محله‌ای وجود دارد که پامنار نامیده می‌شود.<sup>(۱)</sup> وجه تسمیه پامنار برخلاف بسیاری از محلات، که دارای وجه تسمیه‌ای با منشأ طبیعی - مثل پستی و بلندی - یا عامل اجتماعی - طبقات اجتماعی - است از عامل معماری - ساخت منار - نشأت می‌گیرد.

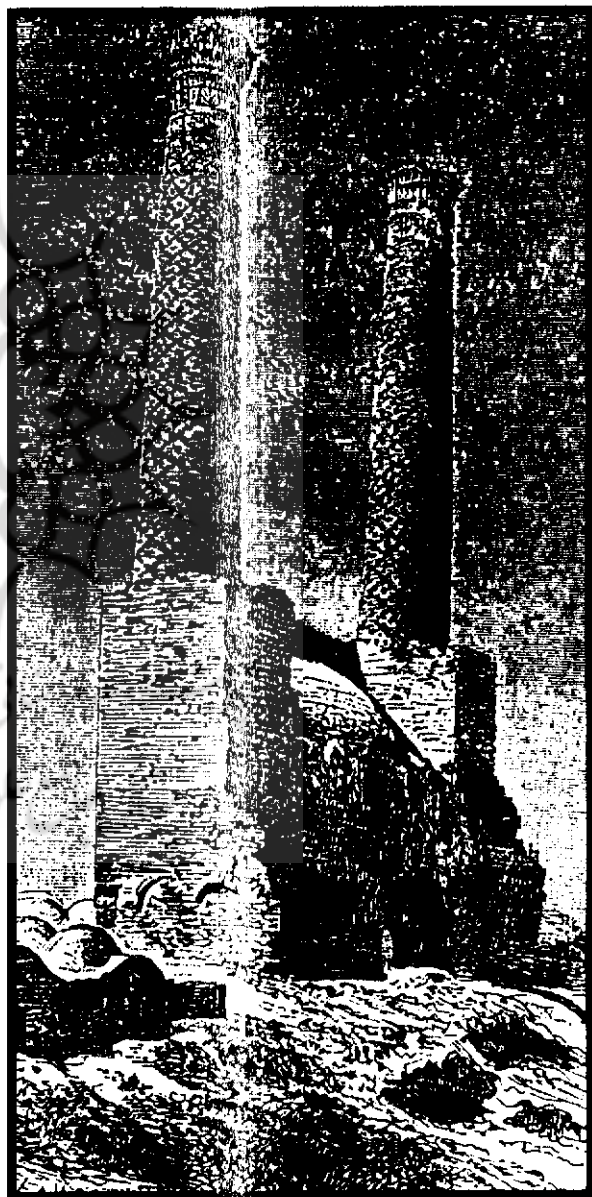
## پیشینه تاریخی

منار یا مناره به معنی جای نور و نار؛ و در اصطلاح بنائی است بلند و باریک که در کنار مساجد و بقاع متبرکه جهت اذان گوئی، و یا به عنوان میل راهنما در کنار جاده‌ها، مساجد، کاروانسراها، یا مدارس و دارالضیافه‌ها احداث می‌گردید و به علت روشن نمودن چراغ یا آتش بر فراز آن، جهت راهنمایی در شب به مناره یا محل نور موسوم شد.<sup>(۲)</sup>

از آثار و علائم مناره‌های قبل از اسلام که تعداد بسیار اندکی از آن در ایران باقیمانده، چنین بر می‌آید که، منار با هدف راهنما بودن در دوران قبل از اسلام ساخته می‌شده است. قدیمی‌ترین این منارها در ایران، برج راهنما یا میل نورآباد معروف به میل اژدها متعلق به دوره اشکانیان می‌باشد که در غرب نورآباد ممسنی قرار گرفته است.<sup>(۳)</sup>

تاریخ احداث اولین مناره در دوران اسلامی بر ما نامعلوم است. ظاهراً چنین به نظر می‌رسد که پیدایش مناره کمی پس از ظهور مساجد صورت گرفت. به اعتقاد برخی از محققین فکر احداث منار به نیمه نخست قرن اول هجری بر می‌گردد؛ و نخستین مأذنه و مناره‌ها در سرزمینهای عراق و مصر ساخته شد. آنگاه در زمان خلافت امویان در سوریه به صورت کامل‌تری ظاهر گردید.

در باب اینکه نخستین مناره در ایران دوران اسلامی، در چه زمانی و در کجا احداث شد، اطلاعاتی در دست نیست. اگر گفته گیرشمن را که منار مسجد جامع شوش در قرن اول هجری یعنی همعصر مسجد جامع دمشق ساخته شده درست بدانیم بدون تردید می‌توان گفت که این منار جزء اولین منارهاییست که در ایران بعد از اسلام به عنوان مأذنه در کنار مساجد جلوه‌گر شده است.<sup>(۴)</sup>



— دیدار از جبهه شمال‌غربی، طرح از دیولانوا، ۱۹۰۰ میلادی

تک منار میدان کهنه و مناره‌های زوجی سر در مدرسه غیاثیه پامنار، در میدان کهنه شهر قم حد فاصل محله چهار مردان و محله مسجد جامع واقع است که در گذشته به «سروزار» (همان سربازار فعلی) شهرت داشت. امروزه نزدیکترین خیابان دسترسی به آن خیابان آذر است که در اوایل قرن اخیر بابرش بافت قدیمی جنوب غربی شهر، از شمال غربی به جنوب شرقی امتداد دارد. (تصاویر ۱ و ۲، نقشه ۱)

در دوران پیش از اسلام و اوایل دوران اسلامی مجموعه‌ای از محلات منطقه قم که توسط نهرهای منشعب از قمرود (اناربار) مشروب می‌شدند روستاقی را با یک دیه یا دژ مرکزی تشکیل می‌دادند که به نام آن نهر خوانده می‌شد. از میان دیه‌های شش‌گانه قدیم یادژ باستانی «مجان» که مؤلف تاریخ قم در آخر قرن چهارم هجری آن را نفس شهر قم می‌خواند، به جهت مرکزیت گسترش بیشتری یافت و هسته اصلی شکل‌گیری شهر اسلامی قم شد.<sup>(۵)</sup> دیه‌ای که بر اساس مطالعات تاریخی و معماری میدان کهنه کنونی خواستگاه آن به حساب می‌آید.

پژوهش سعیدنیا در این خصوص می‌نویسد:

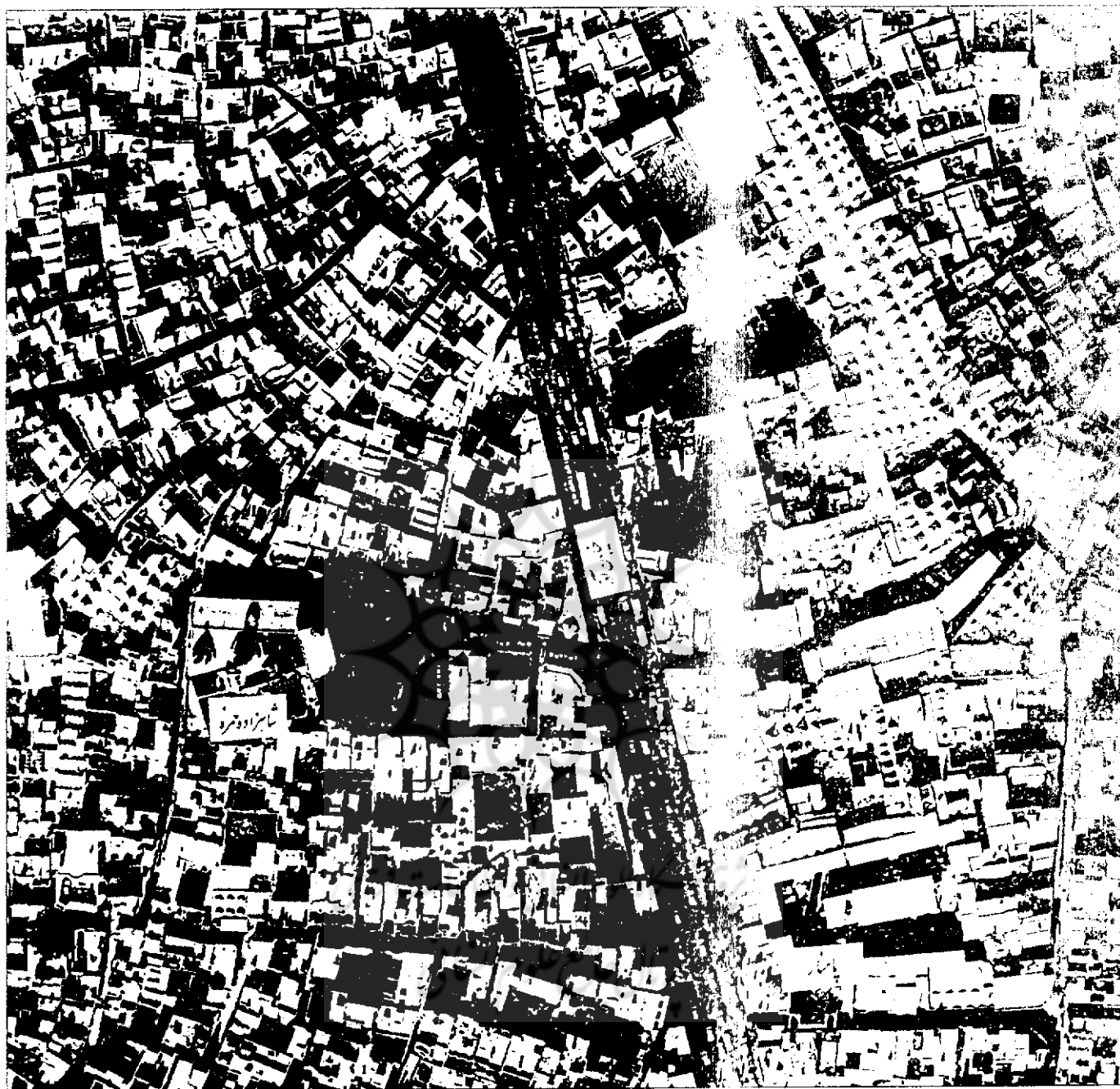
«موقعیت مکانی محله لب چال در میدان کهنه در میان محلات قدیمی شهر و مرکزیت ارتباطی آن در اتصال جاده‌های ناحیه تردینی بجا می‌گذارد که، این محوطه، همان دیه یادژ باستانی منجان بوده که از ابتدا تاکنون هسته کهن شهر قدیمی قم را تشکیل می‌دهد... و در توسعه شهر دوره اسلامی، معیری که از حوزار دژ منجان می‌گذشته به تدریج تبدیل به بازار گشته است و مهم‌ترین عناصر شهری در ورودی اصلی آن یعنی میدان کهنه احداث شده‌اند که عمده‌ترین آنها، مدرسه غیاثیه (پامنار) در محفل میدان کهنه است که در قدیم همواره به عنوان «وسط شهر» نامیده می‌شد و مرکز تلاقی راه‌های مختلفی بوده است که از متن شهر عبور می‌کردند.»<sup>(۶)</sup> (نقشه ۲) مشاهده شبکه راه‌ها، گذرها و کوچه‌ها درون بافت قدیم شهر در شرایط فعلی نیز ردپای بسیاری از این جاده‌ها را در متن شهر مشخص می‌سازد.

میدان کهنه و محله پامنار، خصلت مرکزیت خویش را تا اواخر دوران قاجار حفظ کرد، لیکن با احداث جاده تهران قم به سال ۱۳۰۹ هجری توسط امین السلطان، جاده قدیم ری متروک گردید.<sup>(۷)</sup> و بعضی از فعالیتها و خدمات مرکز قدیم میدان کهنه به مرکز جدید یعنی میدان نو، منتقل گردید و به تدریج در پیرامون حرم توسعه یافت. با وقوع سیل ۱۳۱۳ هجری که بخشی از بافت قدیمی



تصویر ۱- عکس هوایی موقعیت منار میدان کهنه و پامنار در میان بافت اطراف

شهر در شرق رودخانه را در برگرفت؛ و سکونت برخی از مردم برای نخستین بار در غرب رودخانه این توسعه آهنگ سریعتری یافت. با احداث رادآهن به تدریج نیمی از شهر، در غرب رودخانه تشکیل گردید و مرکز فعالیتهای اقتصادی شهر از میدان کهنه و



### منار میدان کهنه

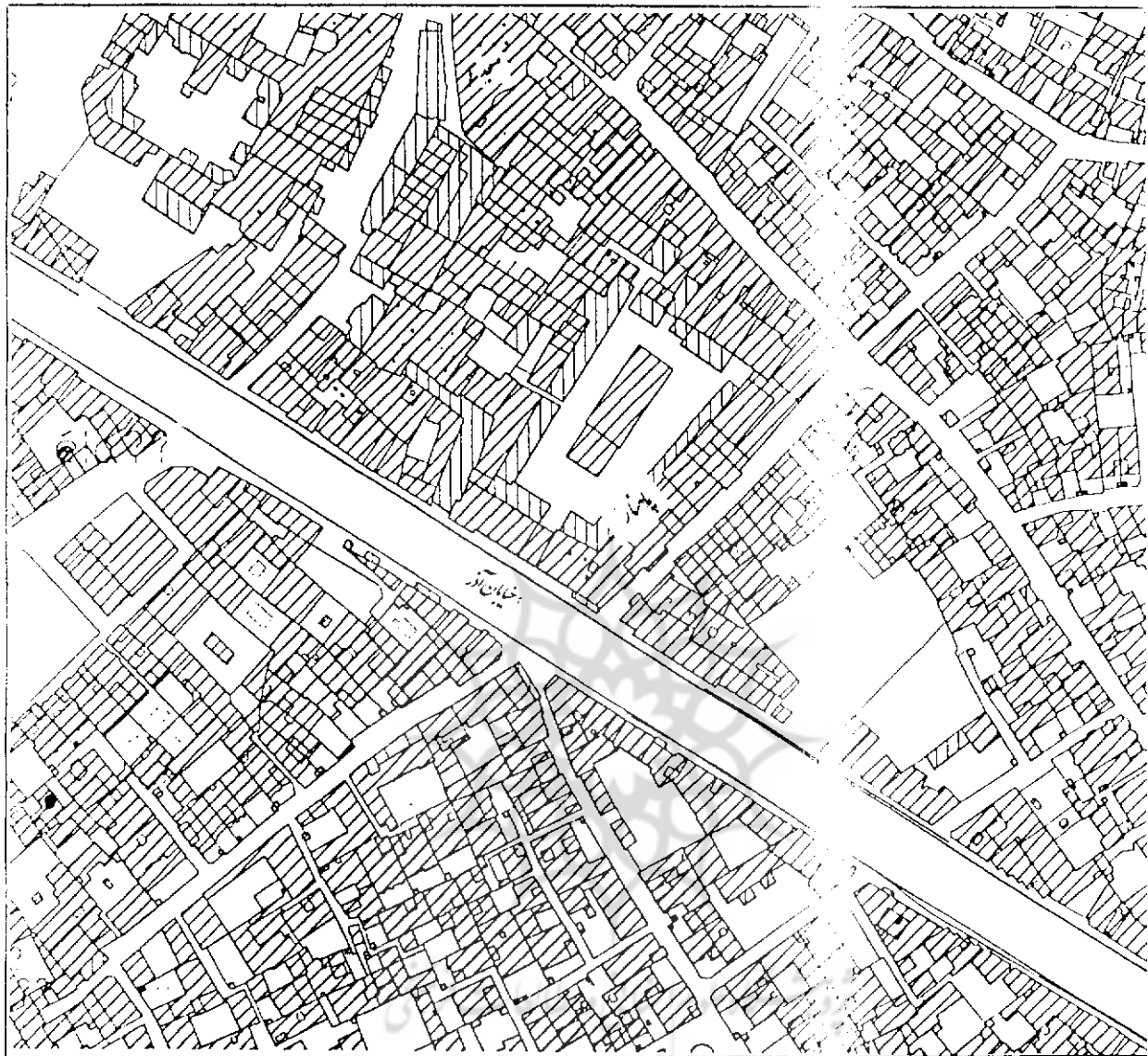
در متون تاریخی اوایل و اواسط دوران اسلامی از ساختن منار در قم سخن می‌رود یکی منار دای که به سال ۳۹۱ هجری در دوره حکومت یحیی بن اسحاق، به خود یاری اعراب اشعری در

بازار کهنه به مرکز جدید یعنی میدان پیرامون حرم حضرت معصومه (س) منتقل گردید که به علت نزدیکی مذهبی، زواری و حمل و نقل، توسعه وسیعی یافت پس از قدیمی یعنی میدان کهنه بکلی از اهمیت ساقط شد.



تصویر ۲. عکس هوایی موقعیت منار و مسجد میدان کهنه و بامنار (سر در مدرسه

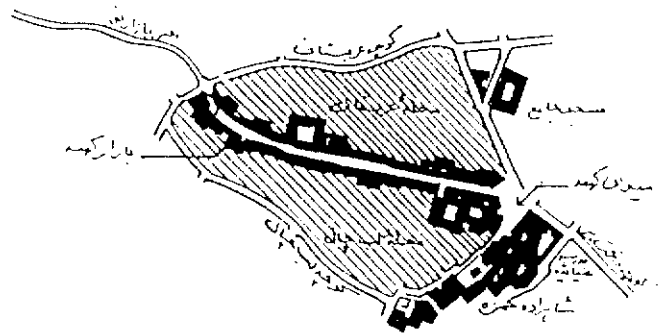
غیاثه)



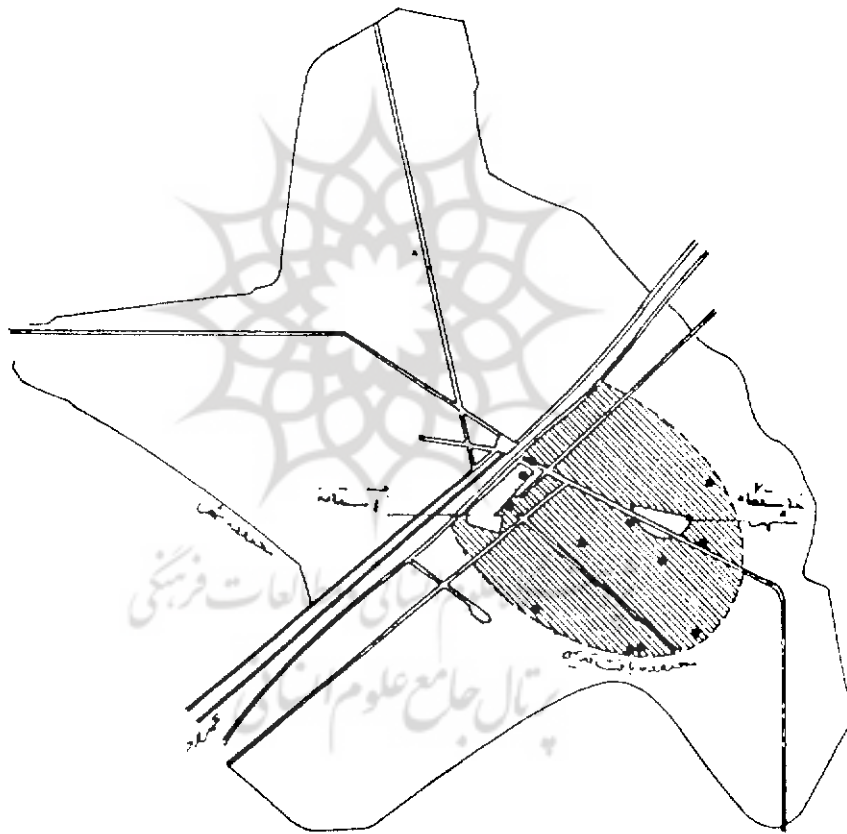
نقشه شماره ۱ نقشه عکس هوایی موقعیت مسجد منار و پامنار

دیگر در قم وجود داشته یکی مناره‌های احدائی میرابوالفضل عراقی به سال ۴۲۷ در خارج از شهر و دیگری مناره‌های احدائی کمال‌الدین ثابت وزیر در سال ۵۲۷ در داخل شهر قم است؛ که به اعتقاد فیض نشانی از آنها وجود ندارد<sup>(۱۰)</sup> مگر آنکه مناره‌های سر در مدرسه غیاثیه را آن مناره‌ها فرض کنیم. در متون تاریخی دیگر سخنی از مناره‌های قم نیست تا قرن دوازدهم هجری قمری در دیوان هاتف اصفهانی<sup>(۱۱)</sup> که قطعه‌ای در ماده تاریخ مرمت کهن گلدسته قم با اشاره به قدمت آن هست

کنار مسجد ابوالصدیم حسین اشعری ساخته شد. مؤلف گنجینه آثار قم منار میدان پهنه راهمان منار سال ۲۹۱ هجری که میان شهر جدید اسلامی و شهر قدیم کمیدان بنیان گردید، می‌داند که از تصادفات متناسبه کلیه منار برابر ۲۹۱ ماده تاریخ بنای آن شده است<sup>(۸)</sup> و بر همین اساس برخی از محققین معتقدند که بعد از مناره شوش و مناره نخسب مسجد تاریخانه دامغان - که در زمان حاضر اثری از آنها نیست - مناره میدان کهنه قم قدیمی‌ترین مناره موجود در سرزمین ایران است.<sup>(۹)</sup> دو مناره



موقعیت محله "آب چال" نسبت به محله عربستان و بازار کهنه



نقشه ۲- موقعیت مرکز جدید "آستانه" در مرکز شهر و موقعیت مرکز قدیمی، بازار و میدان کهنه در بافت قدیم شهر

که مقصود همین منار میدان کهنه است. مضمون دو بیت مرتبط با موضوع چنین است:

کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش  
مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیان  
دبیرخامه هاتف پی تاریخ اتمامش

رقم زد شد زحکم آصف این گلدسته این (۱۲)  
کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش

مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیان  
دبیرخامه هاتف پی تاریخ اتمامش

رقم زد شد زحکم آصف این گلدسته آبادان (۱۳)  
منار میدان کهنه که بر اساس کتیبه سنگی مورخ ۹۶۳ هـ ق

موجود در محل به آن منار چهارسو شاهی گفتند، با ارتفاع ۲۴ متر و قطر نزدیک به ۴ متر بصورت رگ چین آجری، مانند اغلب مناره‌های عصر سلجوقی، با دو راه پله مارپیچی به صورت رفت و برگشت با ۶۳ پله بر پا گردیده که شرایط کنونی یکی به فضای داخلی مسجد معاصر راه می‌یابد. دیگری دریچه‌ای رو به بام دارد. فرم آجر کاری، و نوع معماری منار مشابهات بسیار نزدیکی را با منار مسجد میدان ساوه مورخ ۴۵۲ هـ ق و مناره آجری خرم آباد (متعلق به قرن پنجم هـ ق) نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد که منار میدان کهنه قم، همچون مناره میدان ساوه و دیگر مناره‌های هم عصر، در راست تاج و مأذنه دارای

کتیبه‌های از آجر بوده است که در طول زمان فروریخته است. ضمن آنکه باقی قسمت‌ها نیز دچار فرسودگی شدید بود و چنانکه در دیوان هاتف اشاره شد به همت یکی از امراء زند به سال ۱۱۹۱ هـ ق مرمت اساسی گردید. (۱۳) و مأذنه فعلی نیز در حدود ۵۰ سال پیش برفراز منار احداث شد. (تصاویر ۳-۴)

منار میدان با توجه به کهن ۶ سالگی شاهد ساخت و تخریب مساجد متعددی در جوار خویش بوده است که شاهد آن مساجدی است که در متون تاریخی به مسجد منار معروفند (۱۴) و مسجد فعلی نیز به همت مرحوم آیت‌الله حاج میرزا محمد تقی فیض پس از انهدام دکان رنگرزی که مدخل راه پله منار را در بر گرفته بود، در سال ۱۳۱۰ هجری شمسی در محوطه‌ای به طول ۲۱ و عرض ۱۲ متر مرکب از ده چشمه طاق برفراز ستونهای سنگی احداث شد. (نقشه شماره ۳)

منار میدان کهنه قم به عنوان قدیمی‌ترین اثر معماری بازمانده از دوران گذشته، شاهد حوادث تاریخی متعددی بوده است که بر این شهر رفته که یکی از متأخرترین و مهمترین آنها تصرف شهر توسط نیروهای خارجی در جنگ جهانی اول؛ و شلیک ۴ گلوله توپ از جبهه شمالی به بدنه ستبر مناره بود، که به گفته معمران به هنگام ورود نیروهای خارجی به قم به منظور ارباب کحمیت مجاهدین صورت گرفت. (تصویر ۵-)

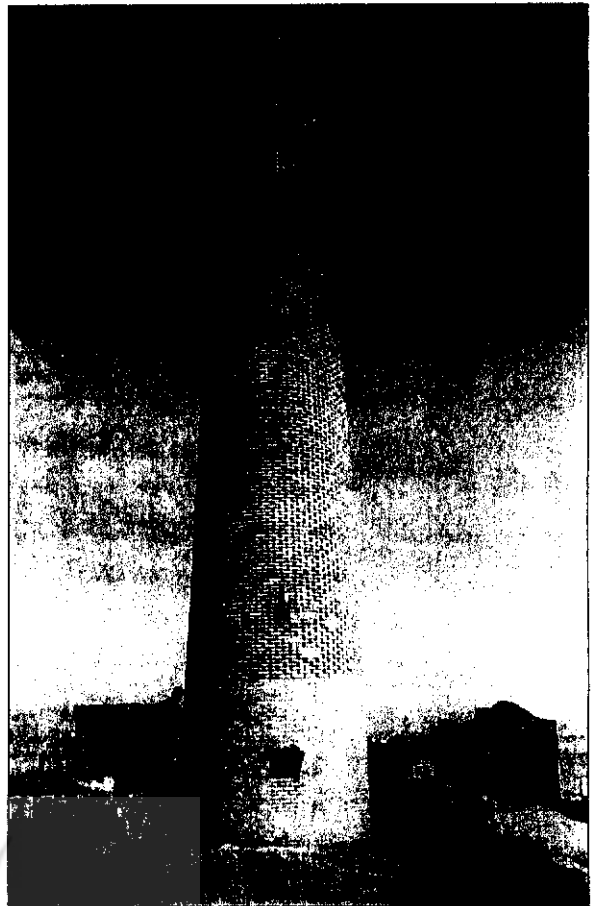
با توجه به آنچه گذشت و با تأکید بر شواهد معماری و



پلان شمای عمومی منار کهنه به همراه بافت اطراف، دید از فراز بام منار



تصویر ۵- منار میدان کهنه، محل اصابت گلوله‌های توپ، دید از جبهه شمالی



تصویر ۴- منار میدان کهنه، پس از اتمام عملیات مرمت، دید از جبهه جنوبی

مقایسه آن با سر در مسجد (مدرسه؟) نظامیه ابرقو ضمن ارائه تاریخ تقریبی بنا تصویری از آن ارائه می‌کند که از منظر شرقی و ایوان ورودی عکاسی شده است. (۱۷)

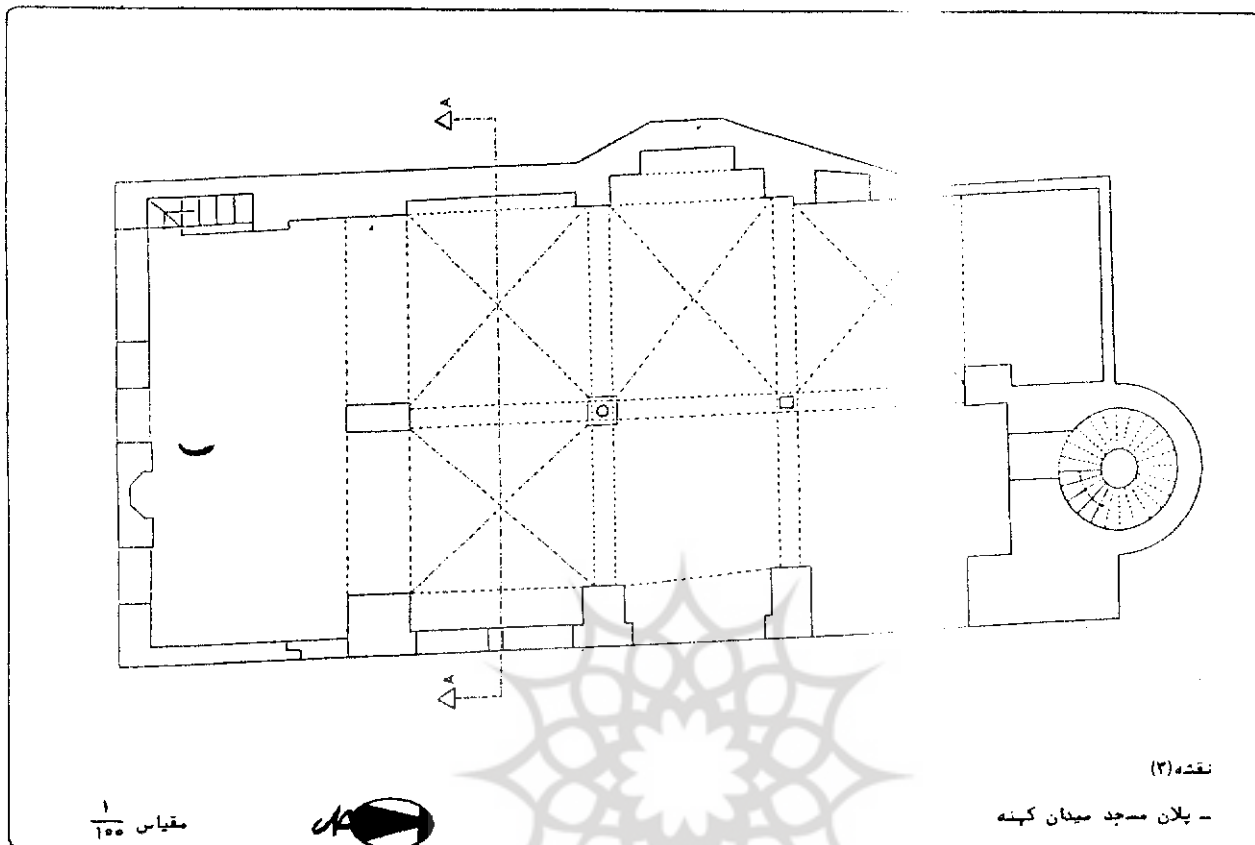
نخستین کسی که بصورت مشروح به بنا می‌پردازد، مؤلف گنجینه آثار قم است. فیض بدون ارائه منابع و مأخذ، سر در مدرسه غیاثیه را همان بقایای مدرسه شرفیه می‌داند که توسط شرف‌الدین ابوظاهرین علی قمی وزیر سلطان سنجر سلجوقی به سال ۵۴۷ هجری قمری بنا گردید و اشتهار آن به نام غیاثیه مربوط به حمای در مقابل مدرسه بوده که شخصی به نام غیاث‌الدین رضوی آن را وقف آستانه نمود. پس از آن بعضی از سادات قم آن محوطه را به نام واقف آن یعنی غیاث‌الدین رضوی که در زمان شاه اسماعیل صفوی سرکشیک آستانه مقدس رضوی بوده است، مدرسه غیاثیه نامیدند. وی در ادامه می‌نویسد که بقایای این مدرسه در سیل ۱۰۴۵ هجری قمری

مقایسه با بناهای مشابه تاریخ دار تاریخ ساخت مناره میدان کهنه قم نمی‌تواند فراتر از قرن پنجم هجری قم باشد و احتمالاً اواسط قرن پنجم هجری قمری است و استناد تاریخی برخی از محققین جهت انتساب بنا به قرن سوم هجری قمری صحیح به نظر نمی‌رسد.

### پامنار (۱۸) (سر در مدرسه غیاثیه) پیشینه مطالعات

قدیمی‌ترین تصویر در دست از مناره‌های فوق طرحی است که مادام دیولافوا به سال ۱۸۸۱ میلادی از جبهه شمال غربی بنا ارائه کرد در این طرح عظمت بنا به جهت خالی و محقر بودن خانه‌های اطراف کاملاً چشمگیر است وی از بنا با عنوان مناره‌های مسجد ویرانه‌ای در قم یاد می‌کند. (۱۶) سپس دو نالدویلیر پس از بازدید ۱۹۴۲ میلادی با اشاره کوتاه به بنا و





نقشه (۲)

- پلان مسجد مینان کهنه

نقشه ۳- پلان مسجد میدان کهنه

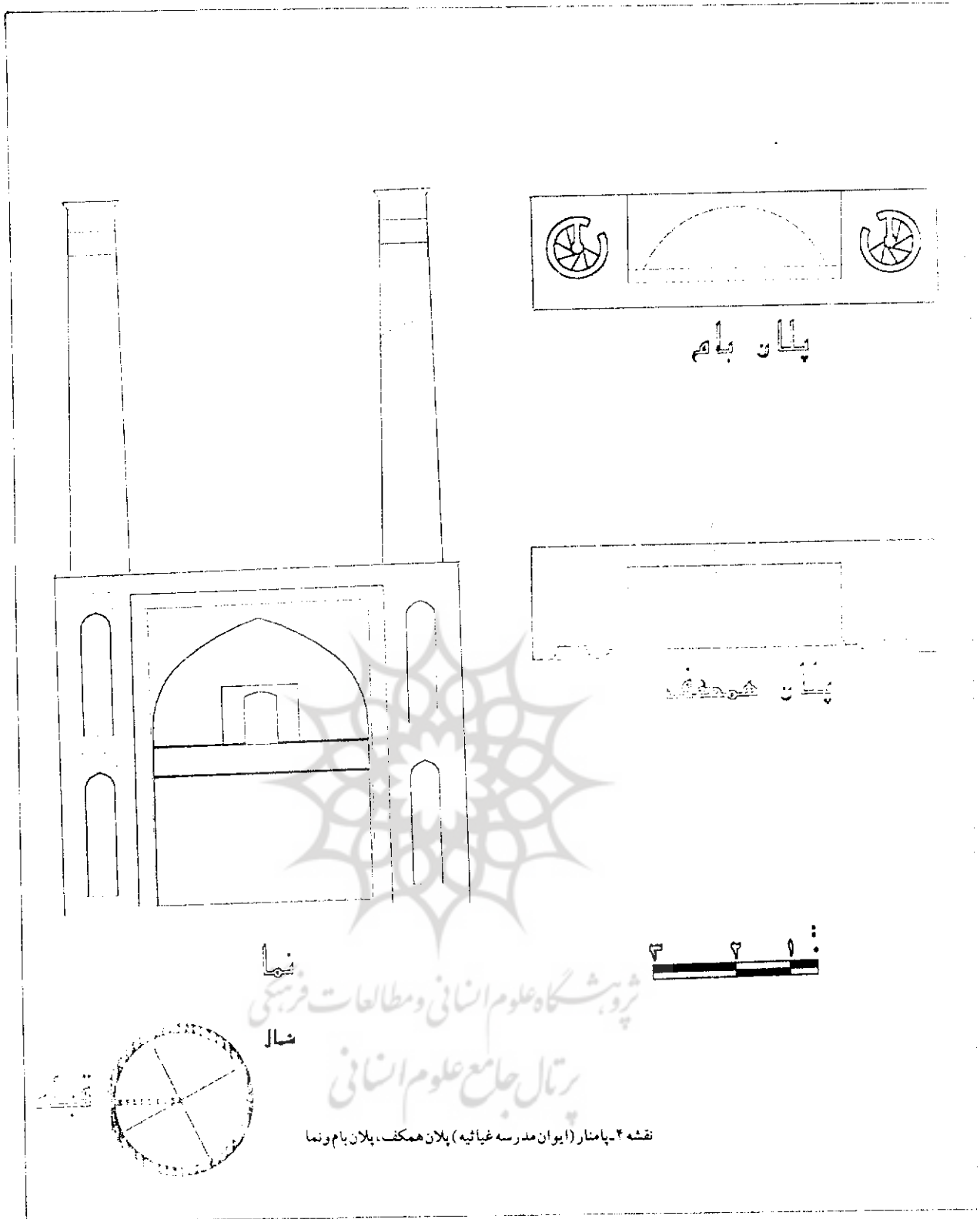
### وضعیت

از مدرسه معظم غیاثیه تنها سردر و دو منار باقی مانده است. سردر مدرسه به ارتفاع ۱۲ متر و به عرض ۷ متر و عمق ۴ متر به سمت شرق بنا گردیده که در دو سوی آن میان جرزهای جانبی دو طاقنمای کم عمق و کم عرض یکی پائین و دیگری بالا تعبیه شده است. (تصویر ۶، نقشه ۴)؛ که با توجه به بخشهای اندک تزئینات باقیمانده جرزها و طاقنماها هماهنگی مزین به گچبریهای وصله‌ای با نقوش مهری و کتیبه‌های گچی بوده‌اند. (تصویر ۷، ۹) پوشش سقف ایوان نیز ظاهراً مقرنس بوده که تماماً فروریخته است از مجموع کتیبه‌های گچی داخل ایوان تنها بخشهای بسیار اندکی از کتیبه‌ها و گچبریهای پوشش قوسی ایوان با نقش نامهای مقدس محمد (ص) و علی (ع) با خط بنایی هنوز قابل مشاهده است. (تصویر ۸)

دو مناره بالای ایوان به قطر ۲/۵۰ و ارتفاع ۱۲ متر از بالای بام

منهدم گردید و تنها ایوان و مناره‌های باقی مانده است. (۱۹) برخی از محققین نیز با توجه به اشاره عبدالجلیل رازی فزوینی در کتاب النقض (تالیف شده در سال ۵۵۵ هجری قمری) به خدمات میرابوالفضل عراقی، در عهد سلطنت طغرل سلجوقی و اشاره به جمله آبا روی شهر ری او که دو بار روی قم او نهاد و مسجد عتیق قم و مناره‌ها او نمودن سلجوقی بودن بنا صحه می‌گذارند. (۲۰)

تنها تحقیق جامع و عالمانه با دقت در متون تاریخی و با توجه به تزئینات وابسته به معماری و کتیبه‌ها توسط محقق ارجمند مدرسی طباطبایی بعمل آمده که بر اساس آن نام مدرسه با توجه به تکرار متعدد در متون عصر صفویه و قاجار همان مدرسه غیاثیه است وی به موجب کتیبه منار جنوبی بنا را متعلق به قرن نهم (۸۲۰ هجری قمری) می‌داند. (۲۱)



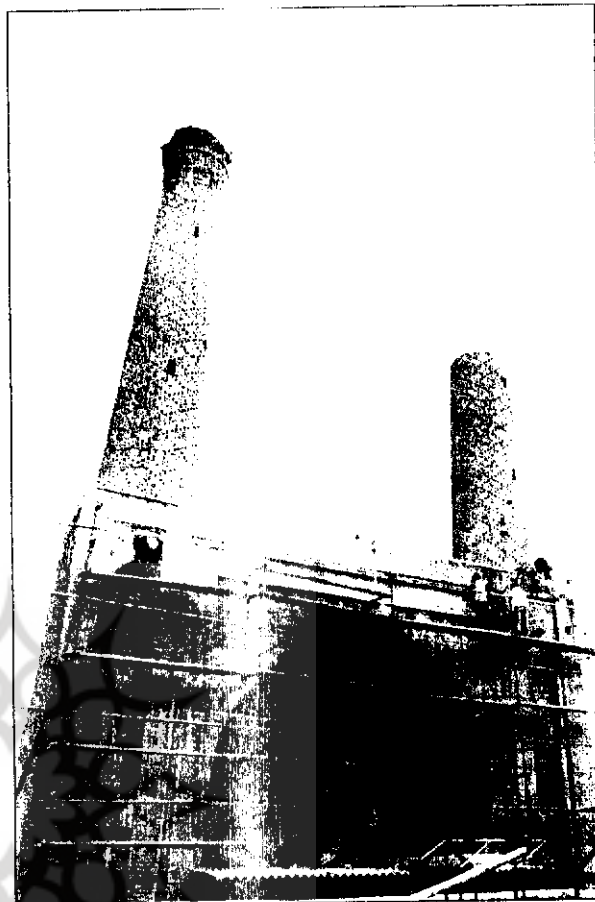
شپوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

نقشه ۴-بامناز (ایوان مدرسه غیاثیه) پلان همکف، پلان بام و نما



تصویر ۸ - پامناز، بقایای گچبرهای پوشش قوسی ایوان



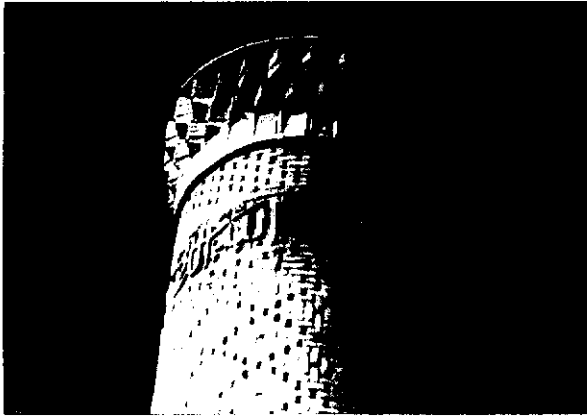
تصویر ۶ - پامناز، دید از جبهه شرقی به هنگام اتمام عملیات مرمت



تصویر ۹ - پامناز، نمایی دیگر از بقایای کتیبه‌های گچی طاق‌نمای جبهه جنوبی



تصویر ۷ - پامناز، بقایای کتیبه‌های گچی در طاق‌نمای جبهه جنوبی



فاصله‌ای نزدیک به هشتاد سال) کمی بعید به نظر می‌رسد. احتمالاً بیشترین صدمات به مدرسه و بنای آن یکی به هنگام حضور افغانه در قم است که به گفته فیض آن رابهار بند دواب خود کرده بودند<sup>(۲۵)</sup> و دیگری سیل ۱۰۴۵ هجری قمری است که صدمات اساسی بدان وارد ساخت چنانکه بتدریج متروک گردید؛ و در نیم قرن اخیر به جهت تخریب سردابه ستوندار و گودی منطقه نسبت به سطح معابر اطراف به محل فاضلاب شهر و سپس گاراژ و میدان بار تبدیل شد. در مجموع اطلاعات تاریخی و نوع معماری ایوان و مناره‌ها، تزئینات وابسته به معماری همچون نقوش گچی مهری و کتیبه‌های کوفی یازمانده، طرح مربع اریب یا لوزی کار شده در مناره‌ها - که از عمده طرحهای آجر کاری عصر ایلخانی است - بر ویژگیهای عمده معماری عصر ایلخانی تاکید دارد و به تحقیق می‌توان گفت - برخلاف تصور بقرخی مبنی بر سلجوقی بودن اثر - تاریخ ساخت بنا فراتر از قرن هشتم هجری قمری نیست و تیموری بودن بنا نیز جز کتیبه کاشی خشتی تاج منار جنوبی

و ۲۵ متر از سطح زمین، با آجر و ملات و گچ، با طرح مربع اریب یا لوزی و تزئین کاشی فیروزه‌ای چلیپا شکل در کمرگاه و گلوگاه احداث گردیده است که از طریق ۶۲ پله مارپیچی ۲۴ سانتی متری از بام به مآذنه مناره راه دارد، بر فراز مناره‌ها و قبل از آغاز گلدسته یا تاج منار، کتیبه‌ای از کاشی خشتی به ارتفاع ۵۰ سانتی متر به خط ثلث سفید در زمینه‌ای لاجوردی گرداگرد منار را در بر می‌گیرد که در شرایط کنونی به جهت تخریب ۶ متر فوقانی منار جنبه شمالی در طی زلزله‌های دهه ۵۰ کتیبه منار جنبه شمالی عملاً از بین رفته است لیکن به استناد مطالعات ارزشمنند دکتر مدرسی طباطبایی و تصاویر موجود کتیبه مذکور آیه ۴۱ سوره فاطر بوده که به هنگام تألیف کتاب تربت پاکان (سال ۱۳۵۴ هـ ش) تنها جمله "...لناتان امسکهما من احد من بعده..." باقی مانده بود که همانگونه که گذشت پس از ریزش بخش فوقانی منار، تاج منار و کتیبه مذکور بکلی از میان رفته است.

و بر مناره جنوبی آیه الله الذی رفع السموات بغير عمد ترونها... نقش بسته بود که از آن هم تنها همین قسمت از آغاز آیه بر جای مانده و در پایان کتیبه تاریخ ۸۳۰ هـ ق به این شرح دیده می‌شود: "فی... سنه ثلاثین لثمانه" (تصاویر ۱۰ الی ۱۲) دکتر طباطبایی نخستین کسی است که با دقت و باریک اندیشی خود موفق به خواندن کتیبه مذکور شد لذا ایشان به استناد همین کتیبه تاریخ احداث مناره‌ها را ۸۳۰ هـ ق (قرن نهم) می‌داند.<sup>(۲۲)</sup>

## تاریخ بنا

اگر تاریخ ۸۳۰ هجری قمری را سال احداث بنا بدانیم، انهدام مدرسه‌ای بدین عظمت آن هم در شهر مقدسی همچون قم اندکی در پرده ابهام است. به نظر می‌رسد در طی یورشهای انجام شده به قم و تصرف شهر بدست دودمانهای تازه به قدرت رسیده، تغییر کاربری اجباری بر بنا تحمیل شده، که طبیعتاً بر شدت تخریب افزوده است. چنانکه فیض می‌نویسد مدرسه غیاثیه به جهت عظمت ساختمانی در عصر تیموری بارگاه ملوک تیموری گردید.<sup>(۲۳)</sup> و اشاره تاریخی مشخص‌تر بدین موضوع، سخن قاضی احمد قمی، از نویسندگان معتبر اوایل عصر صفوی است که در ضمن حوادث سال ۹۰۹ هـ ق از تبدیل مدرسه غیاثیه به ضرابخانه و ضرب سکه‌های زربیشکشی حکام مازندران به شاه اسماعیل اول سخن می‌گوید<sup>(۲۴)</sup> که اگر فرض ساخت مدرسه راهمان ۸۳۰ بدانیم تبدیل آن به ضرابخانه در سال ۹۰۹ هـ ق (در

- بهنام، تهران، ص ۲۷.
- ۴- مخلصی، همان، ص ۲۷۷.
- ۵- سعیدنیا، احمد، قم خواستگاه شهر، شهرهای ایران، ج ۲، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۲.
- ۶- همان، ص ۱۶۲.
- ۷- بار تولد، و "تذکره جغرافیای تاریخی ایران" ترجمه حمزه سردار داور، انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۸، ص ۹۳.
- ۸- فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ج ۲، مهراستوار، قم، ۱۳۵۰، ص ۲۱۷.
- ۹- مخلصی، همان ص ۲۷۷.
- ۱۰- فیض، همان، ص ۲۱۸.
- ۱۱- سید احمد هاتف اصفهانی شاعر قرن دوازدهم هجری قمری. (ف ۱۱۹۸ هـ ق) وی شاعر دوره افشاریان و زندیان است، خاندان او از فقیه اردویاد آذربایجان بودند ولی هاتف در اصفهان متولد و در آنجا و در قم و کاشان زندگی کرد و فانش در قم مقارن تشکیل حکومت قاجار به است. (ر. ک. فرهنگ مهین).
- ۱۲- مدرسی طباطبایی، حسین، تربت پاکان، ج ۲، مهر قم، ۱۳۵۴، ص ۱۵۰.
- ۱۳- همان، ص ۱۴۹.
- ۱۴- همان، ص ۱۵۰.
- ۱۵- فیض، همان، ص ۲۵۸.
- ۱۶- دیولافوا، مادام ژان، ایران، کلبه، شوش، ترجمه علی محمد فروشی، ج چهارم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۹۶.
- ۱۷- ویلبر، دونالد، معماری اسلامی ایران در عصر ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، ج دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۵، ص ۱۷۹.
- ۱۸- عنوانی که احتمالاً در طی دو سه سده اخیر اطراف مدرسه مصداق آن شد چرا که با توجه به قدمت موقعیت تک منار میدان کهنه در حصار این بنا مقصود از پامناز بصورت مشخص محله اطراف منار مذکور بود لیکن با توجه به عظمت مدرسه احداثی و چشم انداز مطلوب تر آن در قرون بعد بتدریج مفهوم پامناز از تک منار میدان به مناره های زوجی سر در مدرسه غیاثیه منتقل گردید.
- ۱۹- فیض، همان، ص ۲۲۸.
- ۲۰- همان، ص ۲۲۶.
- ۲۱- مدرسی طباطبایی، همان، ص ۱۲۹.
- ۲۲- همان، ص ۱۲۸.
- ۲۳- فیض، همان، ص ۲۳۱.
- ۲۴- فقیهی علی اصغر، "قم در مسیر تاریخ"، نامه قم، ص ۷ و ۸ پائیز و زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۷۲.
- ۲۵- فیض، همان، ص ۲۳۱.
- ۲۶- اغلب افراد تصور می کنند این بنا مربوط به نظام الملک وزیر مشهور عصر سلجوقی است ولی نظام الملک ابرقوهی مراد است که در قرن هشتم می زیست و پسرش اسماعیل بن نظام الملک ازادبا و دانشمندان



تصویر ۱۲- پامناز، نمای عمومی پس از اتمام عملیات مرمت

شاهد دیگر ندارد. ویلبر نیز با مقایسه این بنا با سر در مدرسه نظام الملک ابرقو<sup>(۲۶)</sup> که از آن هم فقط سر در و مناره ها باقی مانده تاریخ بنا را اوایل قرن هشتم در حدود ۷۲۵ هجری قمری می داند<sup>(۲۷)</sup> که به نظر هنوز صحیح ترین تاریخ گذاری است. لیکن مضامین آیات بکار رفته در کتیبه های منار عصر تیموری هنوز این شبه را دامن می زند که کتیبه مذکور می تواند الحاقی نباشد و تاریخ احداث بنا را بازگو کند. تحقیقاتی استان شناختی آتی در اطراف مجموعه امکان پاسخگویی را فراهم خواهد ساخت.

### مأخذ:

- ۱- همچون محله پامناز قم، پامناز تهران، منار زواره، پامناز رامشه اصفهان، پامناز سزواری، پامناز سمنان، پامناز اراک، پامناز کرمان و...
- ۲- مخلصی، محمد علی، "مناره ها" معماری ایران دوره اسلامی، ج ۱، به کوشش محمود یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶، ص ۲۷۴.
- ۳- واندنبرگ، لویی، باستان شناسی ایران، ترجمه دکتر عیسی

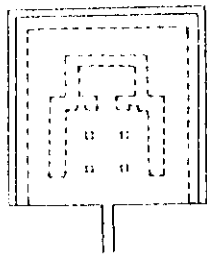
# سنت‌های ایرانی

## در معماری

شناخت ما از معماری مذهبی سفید، تا همین اواخر منحصر به معابد پنجگنت در دره زرافشان بوده است. اکنون دو محل دیگر را می‌توان به آن اضافه کرد: معابدی در ارکورگان (Erkurgan) در دره کاشکا دریا (قشقه دریا) (Kashkadarya) (جنوب سفید)، و معابدی در دزرتسپه (Dzhartepe) نزدیک پسنجگنت (Pyandzhikent)<sup>۱</sup>، اگرچه کاوش در این محل‌ها هنوز کامل نشده است. این امکان وجود دارد تا قبل از اتمام کاوشها از خصوصیات عمومی تمام این ساختمانها صحبت کرد. بویژه اینکه هر یک بر سکویی قرار دارند که در درون یک محوطه یا حصار واقع شده است.

ویژگی‌های معابد سفیدی با ساختمانهای مذهبی پنجگنت بهتر شناخته می‌شوند.<sup>۲</sup> در اینجا دو معبد کنار هم واقع شده‌اند که دیواری آنها را از هم جدا کرده؛ و هر دو به سده پنجم میلادی تعلق دارند. آنها تا نخستین ربع سده هشتم میلادی به حیات خود ادامه داده و در دوره تاریخ طولانی و پیچیده‌شان به تدریج شکل‌نهایی خود را به دست آورده‌اند. هر بازسازی، نشانگر آشنایی بیشتر معماران باستانی با اصول معماری خاصی می‌باشد که برای رسیدن به اهدافشان بکار می‌گرفته‌اند. بنابراین این علی‌رغم تاریخگذاری نسبتاً جدید برای آنها، معابد پنجگنت به ما این اجازه را می‌دهند تا رد پای از تاریخچه توسعه سنت‌های معماری ایران باستان و هلنستیک شرق را در سفید بیابیم.

طرح اصلی معابد پنجگنت، ترکیبی است که با یک ورودی به سمت داخل گسترش می‌یابد. هر یک از معابد، از دو حیاط تشکیل شده است: حیاط بیرونی و حیاط درونی. و نیز یک ساختمان مرکزی که در قسمتی دور از حیاط داخلی قرار گرفته است. (شکل ۱) ساختمان‌های معبد متشکل از ایوانی روبه شرق، تالاری در جلو و نیز یک محراب است که توسط یک راهروی گردشی احاطه شده‌اند. دیرارهای خارجی راهروهای جانبی که به سمت انتهایی سکو گسترش یافته‌اند، رواقی را در پیشخوان (antis) می‌دهند. طرح اولیه این معبد در پنجگنت کاملاً با سنت‌های معماری عصر هلنستیک منطبق است زیرا ساختمانهای محصور در داخل حیاط بگونه ساخته شده‌اند که از جلو دید داشته باشند.<sup>۳</sup> این تبعیت از سنت‌های معماری هلنستیک آشکارا بر این واقعیت تأکید می‌کند که معابد به خدایان اختصاص داشته‌اند. مجسمه‌های خدایان به شکل پیکره‌های گلی در تاقچه‌های تالار چهار ستونی به طرف شرق ایستاده‌اند تا برآمدن خورشید را ببینند. هر چند ساختمانهای اصلی با طرح کلی هلنستیک منطبق‌اند.



0 3 6 9 12 15 18 21 24